

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ
 ΤΟΥ ΙΗ' ΑΙΩΝΑ ΣΤΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ
 ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
 ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Τὰ πλαίσια, μέσα στα ὅποια ἐκδόθηκαν φιλοσοφικά βιβλία στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὀρίζονται ἀπὸ τὴν ἐκδοση δῦο μεταφράσεων· ἀφενὸς στὰ 1761, ἔχουμε τὴ μετάφραση τῆς *Ἠθικῆς φιλοσοφίας* τοῦ Ludovico Muratori ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα καὶ στὰ 1828 τὴν καθυστερημένη ἐκδοση τῆς μετάφρασης τοῦ *Κοινωνικοῦ συμβολαίου* τοῦ Ρουσσώ ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ζαλύκογλου: τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο ἐκδεδομένο, ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, φιλοσοφικὸ βιβλίον τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Στὴν περίοδο αὐτὴ ἐκδόθηκαν πάνω ἀπὸ 100 νεοελληνικά φιλοσοφικά βιβλία στὴ Βενετία, Λιψία, Βιέννη, Μόσχα καὶ Παρίσι. Ἀπὸ αὐτά, 42 εἶναι βιβλία ἠθικοῦ περιεχομένου, 16 εἶναι γνωσιολογίες, μεταφυσικὲς καὶ γενικότερα εἰσαγωγέες στὴ φιλοσοφία, 18 εἶναι βιβλία πολιτικῆς σκέψης, τρία βιβλία εἶναι παιδαγωγικά, ἓνα ἀποτελεῖ σύνοψη ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας καὶ ἓνα ἄλλο ἀκόμη εἶναι σύγγραμμα γλωσσολογίας. Ἀπὸ αὐτὰ πάλι, τὰ 35 ἀποτελοῦν μεταφράσεις νεότερων φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων, ὅπως τοῦ Locke, τοῦ S'Gravesande, τοῦ Mably, τοῦ Tennemann, τοῦ Beccaria, τοῦ Soave, τοῦ Genovesi, τοῦ Heinecke κ.ἄ. 16 ἀποτελοῦν ἐκδόσεις ἀρχαίων κλασικῶν ἔργων, ὅπως π.χ. τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Πλούταρχου, τοῦ Ἐπικτήτου, τοῦ Θεόφραστου. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ φιλοσοφικά ἔργα, τὰ ὅποια δὲν παρουσιάζουν τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἐρανίσματος ἢ τῆς παράφρασης καὶ ἔχουν μιὰ πρωτοτυπία στὴ συγγραφή τους, ὅπως π.χ. ἡ *Ἀληθὴς εὐδαιμονία* τοῦ Ἀθανάσιου Ψαλίδα (Βιέννη 1791), ἡ *Ἑλληνικὴ Νομορχία* (1806), ἡ *Ἀνάλυσις τοῦ νοουμένου* τοῦ Δανιὴλ Φιλίππιδου (Βιέννη 1816), τὰ *Στοιχεῖα μεταφυσικῆς* τοῦ Βενιαμὴν Λέσβιου (Βιέννη 1820). Ἔτσι, ἡ προσωπικὴ φιλοσοφικὴ θέση καὶ οἱ θεωρητικὲς ἀναζητήσεις τῶν νεοελλήνων λογίων τῆς καμπῆς τοῦ 18ου αἰῶνα πρέπει

νά διερευνηθούν κυρίως στα προλεγόμενα, ή όπως συνήθως επιγράφονται, στα «προοίμια», που βρίσκονται σ' ένα 30% τών βιβλίων, τὰ ὅποια μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, καί στίς πολυάριθμες σημειώσεις τῶν ἐκδοτῶν ἢ συγγραφέων, πού ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συνοδεύουν τίς ἐκδόσεις αὐτές.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ προλεγόμενα τῶν βιβλίων ἀποτελοῦν δείκτες τῶν νοσοτροπιῶν πού ἐπικρατοῦν σὲ διάφορες ἐποχὲς καί ὅτι ἐπιδέχονται διαφορετικὲς προσεγγίσεις. Ἀπὸ ἱστορικοφιλοσοφικὴ ἄποψη προκύπτουν ποικίλα μεθοδολογικὰ ζητήματα ὅπως: οἱ ἱστορικὲς καί κοινωνικὲς τους προϋποθέσεις, ἡ ἐξακριβίωση τῆς μεθόδου, ἡ ὅποια ἀκολουθεῖται, ἡ θέση τῆς ἱστοριογραφίας μέσα σ' αὐτά, ἡ ὀρθότητα τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ μεταφραστῆ καί τέλος ἡ ἀνάγκη, στὴν ὅποια ἀνταποκρίθηκαν οἱ ἐκδόσεις αὐτές.¹ Σήμερα, θὰ προσπαθήσουμε ἐδῶ νὰ ἐπισημάνουμε μέσα στα προλεγόμενα τῶν φιλοσοφικῶν βιβλίων τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ποιά στοιχεῖα περνοῦν ἀπὸ τὴν κυρίαρχη τότε στὴ δυτικὴ Εὐρώπη ἀστικὴ ἰδεολογία,² δίνοντας στὸν ὄρο «ἰδεολογία» τὴν ἐννοια τῆς κοσμοαντίληψης.

Γιατί ἡ ἰδεολογία, στὴν ἐποχὴ μας, δὲν ἀποτελεῖ πιά μιὰ γνωσιολογικὴ θεωρία, ὅπως ἦταν γιὰ τὸν ἰδρυτὴ τῆς Destutt de Tracy,³ ἀλλὰ στίς διάφορες φιλοσοφικὲς, ἱστορικὲς καί κοινωνιολογικὲς συζητήσεις ἔχει προσδιοριστεῖ σὰν τὴν κοσμοαντίληψη πού ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰ ὀλικὴ συνειδησιακὴ δομὴ μιᾶς ἐποχῆς ἢ μιᾶς ομάδας (K. Mannheim).⁴ Στὴν ἐξέταση τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς γνώσης σὲ συνάρτηση μὲ τίς κοινωνικὲς δομές,⁵ ὁ Lucien Goldmann π.χ. πιστεύει ὅτι σὲ κάθε ἐποχὴ δημιουργεῖται μιὰ κοσμοαντίληψη, ἡ ὅποια εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ χωρὶς νὰ ἐπικρατεῖ ἀπόλυτα καί πού ἀποτελεῖ συνολικὴ εἰκόνα γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὴν κοινωνία καί τὸν κόσμο, δικαιώνοντας τίς ἀναζητήσεις μιᾶς τάξης ἢ ἐνὸς

1. Βλ. γιὰ τὰ προβλήματα αὐτὰ τὴν ἔκδοση Κ. Μ. Κούμα, Ἐπιστολὴ πρὸς Φραγκίσκον Κ. Μαῦρον. Προλεγόμενα Ν. Ψημμένου, Ἀθ. 1980, X-XI.

2. Bernard Groethuysen, *Origines de l'esprit bourgeois en France*, τ. 1, Παρίσι 1927, 12 κέ. Max Horkheimer, *Les débuts de la philosophie bourgeoise de l'histoire*, Παρίσι 1980, 48 κέ., γαλλικὴ μτφρ. Denis Authier.

3. Emmet Kennedy, «Ideology from Destutt de Tracy to Marx», *Journal of History of Ideas* 40 (1979) 368 κέ.

4. Karl Mannheim, *Ideologie und Utopie*, Φραγκφούρτη 1965⁴. Γιὰ τὴν κριτικὴ τῆς ἰδεολογίας ἀπὸ τὸν Herbert Marcuse βλ. Γιώργος Τσουγιόπουλος, «Ἀπόψεις τῆς ἰδεολογίας», *Δευκαλίων* 19 (1977), καί κυρίως 280 κέ.

5. Βλ. τὸ βιβλίο τοῦ Georges Gurvitch, *Les cadres sociaux de la connaissance*, Παρίσι 1966.

κοινωνικοῦ στρώματος.¹ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Goldmann, ὁ ὁποῖος συνεχίζει τὶς ἀναλύσεις τοῦ Georg Lukács, διευρύνοντας τὴ μαρξιστικὴ ἔννοια τῆς ἰδεολογίας μὲ τὴ χρησιμοποίησιν τῆς ἐγγελιακῆς ἔννοιας τῆς ὀλότητος, τόσο ὁ Georges Gurvitch, ὁ L. Althusser, ὁ G. Duby ἀλλὰ καὶ ὁ François Châtelet —ὁ καθένας ἀπὸ τὴ δική του σκοπιὰ— ἔχουν ἀποδεχθεῖ τὴ σημασία αὐτῆ τοῦ ὅρου ἰδεολογία.²

Ἄκόμη θὰ πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα στὴν ἀστικὴ ἰδεολογία τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ τὴν κίνησιν τοῦ Διαφωτισμοῦ, πού ἀποτελεῖ καὶ τὸ εὐρύτερο πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ἡ ἰδεολογία αὐτή. Ὁ προβληματισμὸς τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐπεκτείνεται σὲ ὅλο τὸ χῶρο τοῦ ἐπιστητοῦ, ἐνῶ ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία δὲν ἔχει γιὰ στόχο τῆς τὴν ἐπιστήμη καὶ τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα. Μὲ τὴν πίστη στὸν ὀρθὸ λόγο καὶ τὸ φυσικὸ οἰκουμένικὸ δίκαιο, ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐκλαϊκεύει ὀρισμένες ἠθικὰς καὶ πολιτικὰς ἰδέες, ὅπως ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀρετὴ, ἡ εὐδαιμονία, ἡ πρόοδος, ἡ δικαιοσύνη, καὶ προσπαθεῖ νὰ δεῖ μὲ ποῖο τρόπο οἱ ἀφρηγμένους αὐτὰς φιλοσοφικὰς ἰδέες συγκεκριμενοποιοῦνται καὶ πῶς ἐπενεργοῦν στὴν πραγματικότητά.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴν ἔκδοσιν γενικὰ τῶν βιβλίων τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ πρωτοστάτησε ἡ νεοελληνικὴ ἐμπορικὴ τάξη,³ ἡ ὁποία κάτω ἀπὸ εὐεργετικὰς γι' αὐτὴν περιστάσεις, κυρίως μετὰ τὸ 1774, εἶχε ἀρχίσει νὰ μορφοποιεῖται. Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι συμμετέχοντες στὸν κο-

1. Γιὰ τὴ θεωρία αὐτῆ τοῦ L. Goldmann, βλ. τὸν τόμο τῶν ἄρθρων του *Epistémologie et philosophie politique. Pour une théorie de la liberté*, Παρίσι 1978, τὰ κεφάλαια Être et dialectique καὶ Idéologie et marxisme, 13 κέ., 112 κέ.

2. Ὁ Georges Gurvitch στὸ θεμελιώδες ἔργο του *La vocation actuelle de la sociologie*, Παρίσι 1969³, 285-288 ξεχωρίζει δεκατρεῖς σημασίες γιὰ τὴ μαρξιστικὴ ἔννοια τῆς ἰδεολογίας καὶ καταλήγει ὅτι ἡ ἰδεολογία εἶναι ἓνα ἰδιαίτερο εἶδος γνώσης: ἡ πολιτικὴ γνώση πού φανερόνεται σ' ὅλες τὶς κοινωνικὰς δομὰς ἀλλὰ πού ἡ σημασία τῆς καὶ ὁ ρόλος τῆς διαφέρουν. Πρβ. τὸ κεφάλαιον τοῦ ἴδιου στὸ *Traité de Sociologie*, Παρίσι 1960, τ. 2ος, 124 κέ. Ὁ Fr. Châtelet στὴν *Histoire des idéologies*, Παρίσι 1978, τ. 3ος, ἀποδίδει στὸν ὅρο ἰδεολογία τὴν ἔννοια τῆς κοσμοαντίληψης (Weltanschauung), σ. 10-11. Πρβ. Georges Duby, «Histoires sociale et idéologies des sociétés», στὸ ἔργο *Faire de l'histoire*, Παρίσι 1974, τ. 1ος, 147-168 καὶ L. Althusser, «Idéologie et appareils idéologiques d'État», *La Pensée*, Ἰούλιος 1970.

3. Σ. Μάξιμος, *Ἡ αὐγὴ τοῦ ἐλληνικοῦ καπιταλισμοῦ (1685-1789)*, Ἀθήνα 1973³. Β. Φίλιας, *Κοινωνία καὶ ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα. I. Νόθα ἀστικοποίηση 1800-1864*, Ἀθήνα 1974, καθὼς καὶ τὰ πρακτικὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ συμποσίου τοῦ Κέντρου Μαρξιστικῶν Ἐρευνῶν, *Ἡ Ἐπανάστασις τοῦ Εἰκοσιένα*, Ἀθήνα 1981, εἰδικότερα τὶς εἰσαγήσεις τῶν Π. Ρούσου, Β. Φίλιας, Κ. Μοσκόφ.

σμοπολιτισμό τῆς ἐποχῆς τους — πού ἐπαιξε τότε τὸ ρόλο μιᾶς συνεκτικῆς δυνάμεως στὴ διαδικασία ἀναπροσαρμογῆς καὶ ἐκσυγχρονισμοῦ¹ τοῦ ἑλληνισμοῦ μέσα στὰ πλαίσια τῆς «φωτισμένης Εὐρώπης»²— υἱοθετοῦν μέσα στὴ διαδικασία τῆς ταξικῆς τους ὀρίμανσης ἰδεολογικὲς θέσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀστισμοῦ τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡδη, πρὶν ἀπὸ τὸ 1774, οἱ «Ἕλληγες λόγιοι κάνουν ἐκκλήση στοὺς πλούσιους ἐμπόρους νὰ παίξουν ἐνεργὸ ρόλο στὴν ἀνανέωση τῆς παιδείας. Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, στὰ 1761, δίνει ἡγετικὴ θέση στοὺς ἐμπόρους τοποθετώντας τους δίπλα στοὺς Φαναριώτες καὶ τὸν ἀνώτερο κλῆρο. «Οἱ πλούσιοι, οἱ Ἄρχοντες, οἱ Ἀρχιερεῖς πρέπει νὰ συνεισφέρουν μὲ ἔργον, καὶ συντρέξουν μὲ λόγον εἰς τὴν συγκρότησιν τῶν Σχολείων, εἰς βοήθειαν τῶν Μαθητῶν, εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῶν Διδασκάλων, ὅπως πράττουν καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι, οἱ ὁποῖοι στοχάζονται τὴν ἐπίδοσιν τῶν μαθημάτων καθὸ τὸ κεφάλαιον τῆς κοινῆς εὐδαιμονίας.»³ Ἐξήντα χρόνια ὕστερα, ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας τὸ 1818, στὰ προλεγόμενα τοῦ πρώτου τόμου τοῦ *Συντάγματος φιλοσοφίας*, συνδέει ἄμεσα τὴν ἐμπορικὴ τάξη μὲ τὴν ἑλληνικὴ λογιόσύνη στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ διευκρινίζοντας ὅτι «ὁ ἐμπολαῖος Ἐρμῆς ἐγεινεν ὁ αὐτὸς καὶ λόγιος εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς πραγματευτὰς τῶν ὕλικῶν φορτίων ἠκολούθησαν οἱ πραγματευταί, ὅσους ἔμελλε νὰ μεταφέρωσιν εἰς τὴν πατρίδα τὰ ἀθάνατα ἀγώγιμα, τὴν προγονικὴν μας Σοφίαν».⁴ Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ὁ ὀπαδὸς τῶν Ἰδεολόγων, ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος ἐκφράζει στὸ πρόσωπο τοῦ βαρόνου Γεωργίου Σακελλαρίου τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν Ἑλλήνων λογίων πρὸς τὴν ἐμπορικὴ τάξη γράφοντας ὅτι «εἰς μὲν τὴν Εὐρώπην ἐμπορευόμενός τις καὶ κερδίζων, οὔτε ὀβολὸν παρέχεται εἰς τοὺς λοιποὺς ὁμογενεῖς αὐτοῦ [...] εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα τὸ πρᾶγμα ἔχει διαφῶρος. Ἐνταῦθα λέγω, ὡς αὐτὸς τὸ πρᾶγμα ἀπέδειξας, τὸ γάλα δὲν εἶναι διωρισμένον ὑπὲρ ἐνός καὶ μόνου ἀτόμου, ἀλλ' ὑπὲρ

1. Γιὰ τὴ διαδικασία τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ βλ. David Apter, *The Politics of Modernization*, Σικάγο 1965. Ἐναν αἰώνα ἀργότερα θὰ ἀνατραπεῖ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα ἡ σχέση αὐτὴ τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ καὶ τοῦ ἐθνικισμοῦ. Βλ. Gerasimos Augustinos, *Consciousness and History: National Critics of Greek Society 1897-1914*, Νέα Ὑόρκη 1977, 7-40. Πρβ. Γ. Λεονταρίτης, «Ἐθνικισμὸς καὶ διεθνισμὸς: πολιτικὴ ἰδεολογία», *Ὁ Πολίτης* 44, Ἰούλιος 1981, 44.

2. R. Pomeau, *L'Europe des Lumières. Cosmopolitisme et unité européenne au dix-huitième siècle*, Παρίσι 1966. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς φωτισμένης Εὐρώπης στὸν νεοελληνικὸ χῶρο βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἡ φωτισμένη Εὐρώπη. Φροντισματα*. Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση στὸν Διαφωτισμό, Ἀθήνα 1962, 16.

3. L. Muratori, *Ἡθικὴ φιλοσοφία*, μτφρ. Ι. Μοισιόδακα, Βιέννη 1761, λα'-λβ'.

4. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, Βιέννη 1818, τ. 1ος, ια'.

πολλῶν πεινασμένων, καὶ ἔτι πλέον οὐχ ὑπὲρ σωματικῆς πείνης, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς ἀρετῆς καὶ τελειοποιήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος».¹

Ὁ Ἄδαμάντιος Κοραῆς στὰ προλεγόμενα τῆς ἐκδοσῆς του τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλη τονίζει τὸν ἠγετικό ρόλο «τῆς μέσης τάξης» ὅπως ὁ ἴδιος τὴν ἀποκαλεῖ² μέσα στὴ δημοκρατία, τὸ μόνο καθεστῶς, τὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζει. «Συνθήκη βέβαια τῶν κοινῶν τῆς πολιτείας κοινὴ πρέπει νὰ εἶναι ὁ νόμος» γράφει ὁ Κοραῆς «ἀλλὰ συνθήκη τῆς ὁποίας τὴν σύνταξιν χρεωστοῦν νὰ ἐμπιστευθῶσιν εἰς τοὺς φρονιμωτέρους πολίτας, διὰ νὰ ἔχῃσι νόμους δικαίους, ἀληθινὰ Δόγματα φρονίμων ἀνδρῶν. Καὶ ἐπειδὴ οἱ φρόνιμοι οὗτοι ἄνδρες εὐρίσκονται ὄχι μεταξὺ τῶν ὑπέρτερα πλουσιῶν, οὐδὲ τῶν κατὰ πολλὰ πτωχῶν, ἀλλὰ τῶν μέσων, ἀπὸ τὴν μέσῃ ταύτῃ τάξιν τῶν πολιτῶν πρέπει νὰ ἐκλέγονται οἱ νομοθέται, ἧ καὶ τὸ πλεῖστον αὐτῶν μέρος [...] Ἡ μέση τάξις εἶναι ἥτις πείθεται εὐκολα, ὡς εἶπομεν, εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον.»³

Ἡ ἐλληνικὴ ἐμπορικὴ τάξη τῆς καμπῆς τοῦ 18ου αἰῶνα, ἀκολουθώντας τὴν ὠφελμιστικὴ πολιτικὴ σκέψη τῶν προδρόμων της, τῶν Φαναριωτῶν,⁴ ἐδραίωνει τὴ λαϊκὴ ἐκπαίδευση προσπαθώντας νὰ ἐλαττώσει τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπιρροή καὶ διεξάγει ἕναν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Τὸν φιλελευθερισμὸ αὐτὸν στὸν τομέα τῆς παιδείας ἐκφράζει ὁ Μοισιάδης στὰ προλεγόμενά του τῆς μετάφρασης τῆς *Ἠθικῆς φιλοσοφίας* τοῦ Muratori, ὅταν διακηρύσσει τὴν πίστη του ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτείνεται σὲ ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα· εἶναι «ικανὸν νὰ χρησιμεύσῃ καὶ Σοφοῦς καὶ Ἀγγραμμάτους· καὶ ὁμοῦ νὰ χειραγωγῆσθαι πρὸς τὰ δέοντα κάθε ἡλικίαν, κάθε χαρακτῆρα [...] Ἀρχοντες, ἰδιῶται, πλούσιοι, πτωχοί, γέροντες, νέοι, ἐκκλησιαστικοί, λαϊκοί, μὲ βραχυλογίαν ὅλοι ἠμποροῦν νὰ

1. Βενιαμὴν Λέσβιος, *Στοιχεῖα τῆς μεταφυσικῆς*, Βιέννη 1820, ε'. Χαρακτηριστικὰ ὁ Jacob Ludwig Salomo Bartholdy, στὸ *Bruchstücke zur näheren Kenntniss des heutigen Griechenlands auf einer Reise in Jahre 1803-1804*, Βερολίνο 1805, ἀναφέρει ὅτι τὸ ἐλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἐμπόρους καὶ κληρικούς.

2. Stephen G. Xydès, «Modern Greek Nationalism», στὸ ἔργο τῶν Peter Sugar - Ivo Lederer, *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle-Λονδίνο 1969, 231 κέ. Πρβ. καὶ Ρωζάνη Ἀργυροπούλου, «Ἡ ἀριστοτελικὴ πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ θεωρία καὶ ὁ Ἄδαμάντιος Κοραῆς», *Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου Ἱ. Ἀριστοτέλης*, Ἀθήνα 1981, τ. 2ος, 444 κέ.

3. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, ἐκδ. Ἄδ. Κοραῆ, Παρίσι 1821, ργ'.

4. Βλ. τὴν ἀνακοίνωσή μας στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Ἀ' Πανελληνίου Συνεδρίου τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἐταιρείας* μετὰ τὸν τίτλο «Ἡ ἔννοια τῆς πολιτικῆς στὸν νεο-ἐλληνικὸ στοχασμὸ τοῦ 18ου αἰῶνα», Ἀθήνα 1982, 262-267.

φωτισθῶν ἀπὸ αὐτό· ὅλοι ἤμποροῦν νὰ κατηχηθοῦν, ἕκαστος τὸ ἰδιαίτερον χρέος του».¹

Ἡ ἐκλαίκευση τῆς παιδείας μπορεῖ νὰ συντελεσθεῖ μονάχα μὲ τὴ χρησιμοποίηση τῆς γλώσσας, πού μιλοῦν οἱ περισσότεροι: ἡ θέση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓναν κοινὸν τόπο ὄλων τῶν προλεγομένων τῶν μεταφράσεων. Ὁ Μιχαὴλ Χρησταρῆς στὰ προλεγόμενά του τῆς μετάφρασῆς του τοῦ *Συγγράμματος περὶ ἠθικῆς καὶ εὐδαιμονίας* τοῦ Paradis de Raymondis (Βιέννη 1816) ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ λαὸς γεννᾷ τὴν γλῶσσαν καὶ ἡ κοινὴ χρῆσις εἶναι νόμος ὑπέρτατος· ὅτι οἱ γραμματισμένοι ἔχουν τὴν ἄδειαν μόνον νὰ λάβουν τ' ὄργανον, τὸ ὁποῖον ἐξεύρει καὶ μεταχειρίζεται τὸ ἔθνος συνήθως εἰς τοὺς συλλογισμούς του, νὰ τὸ καλλιεργήσουν κατὰ τὴν ὁδηγίαν τῆς λογικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας, καὶ εἰς βραχυλογίαν, νὰ τὸ καταστήσουν τοιοῦτον, ὥστε τὸ γένος ὅλον, ἢ τουλάχιστον τὸ πλείοτερον μέρος τούτου, νὰ τὸ γνωρίζῃ ὡς ἰδικόν του κτῆμα».²

Ἡ πίστη στὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπινου λόγου καὶ στὴ δυνατότητα γιὰ τὴν καλύτερευση τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται παγιωμένη μέσα στὰ προλεγόμενα τῶν φιλοσοφικῶν βιβλίων τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ· ὅπως διευκρινίζει ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης στὰ προλεγόμενά του τῆς μετάφρασῆς του τῆς *Λογικῆς* τοῦ Condillac (Βιέννη 1801), «δὲν εἶναι κανένας ἄνθρωπος κατὰ πάντα ἀμαθής, δὲν εἶναι κανένας παντομαθής».³ Καὶ ἡ τελείωση τοῦ λόγου, γράφει ὁ Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος στὰ προλεγόμενά του τῆς *Ρητορικῆς* του, «εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς τῶν πολλῶν κρίσεως».⁴

Μέσα στὰ προλεγόμενα τῶν φιλοσοφικῶν βιβλίων τῆς περιόδου αὐτῆς, διακρίνει κανεὶς τὴ θεωρία τῆς πολιτικῆς κοινωνίας τοῦ 18ου αἰώνα, ἢ ὅποια περιλαμβάνει μέσα στὰ κοινωνικὰ πλαίσια κάθε ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ καὶ δραστηριότητα, οἱ ὁποῖες κρίνονται μὲ γνώμονα τὸ κοινὸ καλόν.⁵ Ὁ Μοισιόδαξ ἐκφράζει «τὸν διακαῆ καὶ γνήσιον ἔρωτα» τὸν ὁποῖο τρέφει γιὰ τὸ «Δημόσιο Καλόν» καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐπίδοση στὰ μαθήματα ἀποτελεῖ κεφάλαιο τῆς κοινῆς εὐδαιμονίας.⁶ Ὁ Κοραῆς στὴν

1. L. Muratori, *ὁ.π.*, κθ'.

2. J.-Z. Paradis de Raymondis, *Στοιχειῶδες σύγγραμμα περὶ ἠθικῆς καὶ εὐδαιμονίας*, Βιέννη 1816, μτφρ. Μιχ. Χρησταρῆ, ζ'.

3. Condillac, *Λογικὴ*, Βιέννη 1801, μτφρ. Δ. Φιλιππίδης, κα'.

4. Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος, *Ρητορικὴ τέχνη*, Βιέννη 1815, ε'.

5. Βλ. τὸ κεφάλαιο τοῦ Gérard Mairet, *Le Libéralisme: présupposés et significations*, ὅπου ἐξετάζεται ἡ θεωρία τοῦ «κοινοῦ καλοῦ», στὸν τόμο 3 τῆς *Histoire des idéologies* κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Fr. Châtelet, *ὁ.π.*, 160 κέ.

6. L. Muratori, *ὁ.π.*, λγ', λβ'.

έκδοσή του τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλη παρατηρεῖ ὅτι στὴν πολιτική περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἠθική, «διότι καὶ αἱ δύο εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ ἐπιστήμη, τῆς ὁποίας ἡ μὲν ἠθική ἐμπορεῖ νὰ λογισθῇ τὸ θεωρητικὸν μέρος, ἡ δὲ Πολιτικὴ τὸ πρακτικόν. Ἀνθρώποι κακοήθεις δὲν θέλουν ποτὲ δυνηθῶν νὰ συγκροτήσωσι πολιτεῖαν ὀρθήν· καθὼς πάλιν διεστραμμένη πολιτεία φθείρει ἐξ ἀνάγκης καὶ τὰ χρηστότατα ἦθη».¹ Ἡ ἀρετὴ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Κοραῖ σὰν τὴ «φροντίδα τοῦ κοινοῦ συμφέροντος» καὶ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Montesquieu καὶ τὸν Bentham θεωρεῖ ὅτι ὁ νόμος εἶναι καθοριστικὸς παράγοντας τῆς πολιτικῆς κοινωνίας· «ὅλοι στρωστεῖτε νὰ προσέχετε εἰς τὴν φυλακὴν τῶν νόμων» γράφει ὁ Κοραῖς πρὸς ἀπολεγόμενά του τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῆς μετὰφρασῆς του τοῦ *Περὶ ἀμαρτημάτων καὶ ποινῶν* τοῦ Beccaria.²

Ἰδιαίτερη σημασία παίρνει ἡ ἔννοια τῆς πρόδοιο γιὰ τοὺς Ἕλληνας λογίους τοῦ 18ου αἰώνα. Σύμφωνα μὲ τὸν Condorcet γιὰ μιὰ συνεχῆ πρόοδο ἡ ὁποία συντελεῖται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ μέσα στὸ ἀνθρώπινο γένος,³ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἠθική καὶ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Ρουσσῶ παρερμηνεύοντας τὶς θέσεις του γιὰ τὴν ἀγαθότητα τῆς φύσεως.⁴ Ἔτσι, ὁ μεταφραστὴς τοῦ *Λόγου γιὰ τὴν ἀνισότητα*, ὁ Σπ. Βαλέττας, προειδοποιεῖ τὸν ἀναγνώστη λέγοντας ὅτι «ὁ συγγραφεὺς καὶ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἀντιφέρεται, τὴν ὁποίαν ἡμεῖς πολλαχῶς ἀναζητοῦμεν. Μὴ διὰ τοῦτο ταραχθῆς [...] ὅς τις, καθὼς ὁ Ῥουσσῶς, προτιμᾷ τὸν ἄγριον βίον, ἐκεῖνος μόνος πρέπει τῷ ὄντι καὶ νὰ καύσῃ τὴν βιβλιοθήκην του· ὅς τις ὅμως ἀποδέχεται τὸν κοινωνικόν, ἐξ ἀνάγκης ἔπεται, νὰ φιλοτεχνῇ καὶ νὰ φιλοσοφῇ».⁵

Μέσα στὰ κείμενα αὐτὰ φανερὸς εἶναι ὁ πραγματισμὸς τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ ὁποῖος ἀνταποκρινόταν στὶς προσδοκίες

1. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, Παρίσι 1821, ἐκδ. Ἀδ. Κοραῖ, νζ'.

2. C. Beccaria, *Περὶ ἀμαρτημάτων καὶ ποινῶν*, μτφρ. Ἀδ. Κοραῖ, Παρίσι 1823^α.

3. Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, ἐκδ. Y. Belaval, Vrin, Παρίσι 1970. Πρβ. Αὔγ. Μπαγιόνας, *Ἡ ἱστορικότητα τῆς συνείδησης στὴν φιλοσοφία τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1975, 181-194.

4. Ρωζάνη Δ. Ἀργυροπούλου, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσῶ στὸν νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸν», «Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ», *Ὁ Ἐρασιστής* 11 (1974), Ἀθήνα 1980, 202 κέ.

5. I. I. Ρουσσῶ τοῦ ἐκ Γενεύης, *Λόγος περὶ ἀρχῆς καὶ βάσεως τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους*, Παρίσι 1818, μτφρ. Δημ. Ἀριστομένους [Σπ. Βαλέττας], η'.

τῶν Ἑλλήνων λογίων. Στὴν ἀποδοχὴ τους τῶν ἀνανεωτικῶν τάσεων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 18ου αἰῶνα διακρίνει κανεὶς μιὰ ἐσωτερικὴ κατάφαση γιὰ τὶς προϋποθέσεις τῶν τάσεων αὐτῶν καὶ οἱ ὁποῖες ἐνίσχυαν τὶς δυνατότητες γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ὁράματος γιὰ τὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ Γένους καὶ τὴν πολιτικὴ του χειραφέτηση. Ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦσαν οἱ Ἕλληνες λόγιοι ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία τοῦ 18ου αἰῶνα ἦταν ἡ θεωρητικὴ δικαίωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Τελειώνοντας, θὰ εἶχαμε νὰ προσθέσουμε ὅτι θέσεις τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλα σημαντικὰ ἔργα τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς σκέψης, ὅπως στὸ *Σύνταγμα* τοῦ Ρήγα, στὴν *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, στὰ *Στοιχεῖα ἠθικῆς* τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου καὶ στὰ φυλλάδια πολιτικῆς ἐπιστήμης τοῦ Ἀγώνα¹ μιὰ διερεύνηση τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας καὶ μέσα στὰ ἔργα αὐτὰ θὰ συμπλήρωνε τὴν εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνουν μέχρι τώρα τὰ προλεγόμενα τῶν φιλοσοφικῶν βιβλίων τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

---

1. Γιὰ τὰ φυλλάδια αὐτὰ βλ. Ρ. Ἀργυροπούλου, «Φυλλάδια πολιτικῆς ἐπιστήμης στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα», *Τομὲς* 34-35 (1978), 19-22.